

een miniem gedeelte ervan nog uit de zestiende eeuw stamt, zoveel is er bij ongelukken, restauraties en andere handelingen met het originele glas verloren gegaan. Deze in de eerste plaats kunsthistorische publicatie maakt verder weer duidelijk (overigens een constatering van de auteurs zelf), hoe net als elders een gereformeerd stadsbestuur toch gevoel had voor de oude katholieke kunst, die als erfgoed werd beschouwd en — mits passend — bewaard diende te worden. Naar opzet en uitvoering (prachtige illustraties) is dit deel in de reeks een voorbeeld hoe een dergelijk standaardwerk uitgevoerd dient te worden.

E. O. G. Haitsma Mulier

K. Bostoën, met medewerking van C. A. Binnerts-Kluyver, e. a., *Bonis in bonum. Johan Radermacher de Oude (1538-1617), humanist en koopman* (Zeven Provinciënreeks XV; Hilversum: Verloren, 1998, 80 blz., f25,-, ISBN 90 6550 155 X).

Als deel van de Zeven Provinciënreeks verscheen van de hand van Karel Bostoën een werkje over een Nederlandse representant van de typische humanistische koopman uit de zestiende eeuw, Johan Radermacher de Oude, die de humanistennaam Rotarius voerde. Het boekje, zoals gebruikelijk in deze reeks verzorgd uitgegeven, is een bijproduct van het werk aan de tekstuitgave van zijn *Album J. Rotarii*, een verzameling losse handschriften. Dit project, dat zal leiden tot een bronnenuitgave, wordt onder leiding van Karel Bostoën uitgevoerd door C. A. Binnerts-Kluyver en A. M. van Lynden-de Bruine, die de teksttranscriptie verzorgen, en C. J. E. J. Hattink, die de bio- en bibliografie in de bronnenuitgave verzorgt.

Naar aanleiding van het onderzoek naar deze handschriftenverzameling zijn de nieuw bekend geworden biografische gegevens over Johan Radermacher in dit boekje bijeengebracht. Kennis van 'het netwerk van geleerden, kunstenaars, kooplieden, politici enz. waartoe hij behoorde' leidt volgens de uitgevers 'tot nieuwe inzichten en genereert wellicht nieuw, interdisciplinair onderzoek' (9), een veelbelovende motivering van het onderzoek. Het boek heeft drie hoofdstukken: een biografisch en een bibliografisch hoofdstuk en een derde hoofdstuk over het *symbolum* of motto van Radermacher.

In het biografische hoofdstuk wordt kort de levensloop van Johan Radermacher langsgelopen: geboren in Aken in 1538, leeft en werkt hij in Aken, Antwerpen, Londen, opnieuw Aken en Antwerpen en ten slotte Middelburg, waar hij 1617 zal overlijden. Aandacht wordt besteed aan Radermachers religieuze en politieke leven. Van huis uit waarschijnlijk luthers of zwingliaans, wordt hij in zijn latere leven door tijdgenoten beschouwd als behorend tot de gereformeerde gemeente. Zijn politieke activiteiten, bijvoorbeeld als ondertekenaar van de Akte van Overgave van Antwerpen in 1585, worden erg kort beschreven en komen niet helemaal uit de verf. Datzelfde geldt voor Radermachers handelsactiviteiten, welke nauwelijks concreet gemaakt worden, mogelijk bij gebrek aan bronnen. In dit hoofdstuk wordt ook aandacht besteed aan Radermachers belangrijkste contacten met geleerden, zoals de cartograaf Abraham Ortelius en de koopman-humanist Joannes Vivianus, en beeldende kunstenaars, waaronder de schilder Maarten de Vos en schilder-dichter Joris Hoefnaghel. De laatste schildert zelfs een helaas erg klein afgebeelde en uitgebreid besproken allegorie op zijn vriendschap met Radermacher.

Van de handschriften van Radermacher, waaraan in het tweede hoofdstuk aandacht wordt besteed, is met name een inleiding op een onvoltooide Nederlandse grammatica, de oudst bekende, interessant. Pas recent is deze aan Johan Radermacher toegeschreven. Het in 1568 in Londen geschreven werk is een theoretische verhandeling over de taal en dan met name over het taalgebruik van vreemdelingen en kinderen, het belang van taalonderricht en de noodzaak

van regelgeving voor het Nederlands. Radermachers eigen bijdragen in het *Album J. Rotarii* betreffen onder andere een familiekroniek en ontwerpen voor bijdragen aan *alba amicorum* van vrienden en familieleden.

In Johan Radermachers bijdragen aan de *alba amicorum* van Emanuel van Meteren (1576), Abraham Ortelius (1578) en zijn zoon Samuel (1602) treffen we ook zijn *symbolum* aan: een combinatie van een motto en een afbeelding. Dergelijke *impressa* of deviezen waren onder humanisten een veelbeoefend literair genre. Het onderzoek naar het *symbolum* van Radermacher is van belang om 'de betekenis te achterhalen, en zodoende daarin toespelingen op te sporen die ons toegang geven tot zijn denken en voelen' (45); vandaar de aandacht ervoor in hoofdstuk drie. Radermachers motto is tevens de titel van dit boek: 'bonis in bonum', een kernachtige weergave van Romeinen 8:28, 'alles keert ten goede voor hen die God liefhebben'. Radermacher heeft levenskracht gevonden in vertrouwen op Gods voorzienigheid en verwoordt dit op typisch humanistische wijze in een spreuk. Het *symbolum* geeft daarmee inzicht in Radermachers levensovertuiging, waarin calvinistische vroomheid en koopmanschap eng verweven zijn, want het Godsvertrouwen is ook in handelsaangelegenheden groot. Het is een mooi voorbeeld van hoe, ondanks gebrek aan bronnen, via een onderzoek naar het persoonlijke motto toch nog meer bekend wordt over iemands levensinstelling.

De uitgebreide bijlagen — stambomen, bronnen- en literatuurlijst en register — maken dit boekje geschikt voor vervolgonderzoek. Bostoen zelf maakt niet alle hooggespannen verwachtingen waar, maar slaagt erin de persoon van Radermacher tot leven te wekken. Helaas sluit het werk af met een herhaling van een reeds eerder geciteerde karakterschets van Johan Radermacher de Oude van de hand van zijn dochter, 'waaraan we met al onze moeizaam bijeengesprokkelde gegevens niet kunnen tippen' (59) — een zwakgebod dat getuigt van valse bescheidenheid.

Ruud van den Berg

V. Enthoven, *Zeelanden de opkomst van de Republiek. Handel en strijd in de Scheidedelta, ca. 1550-1621* (Dissertatie Leiden 1996, Leiden: Luctor et victor, 1996, xi + 449 blz., f40,-, ISBN 90 803045 1 4).

De weergalozе handelsbloei van Holland in de Gouden Eeuw heeft altijd tot de verbeelding gesproken. De stagnerende handel van Zeeland is in het vergeetboek geraakt. Toch heeft Zeeland bij de expansie van de Hollandse wereldhandel een belangrijke rol gespeeld. De geschiedschrijving heeft zich echter beperkt tot enkele vaste loopjes. Zo is beklemtoond hoe weinig de Zeeuwse handel tegen de Hollandse overmacht vermocht. Zo is benadrukt hoe de Zuid-Nederlandse kooplieden Zeeland als doorgangshuis gebruikten en zich in Holland nestelden. Zo is gememoreerd hoezeer de Zeeuwse handel profiteerde van de afgrendeling van het Zuid-Nederlandse achterland. J. I. Israel heeft in *Dutch primacy in world trade 1585-1740* (Oxford, 1989) de uiteenlopende belangen van Holland en Zeeland zwaar aangezet. Het wachten was op een gedetailleerd onderzoek; het onderhavige boek vormt daarom een welkome aanwinst.

De auteur neemt terecht een lange aanloop. Walcheren zou omstreeks 1550 minder als voorhaven van Antwerpen hebben gefunctioneerd dan als zelfstandig overlaadstation tussen Noordoost-Europa, het Balticum, en Zuidwest-Europa, Frankrijk en het Iberisch schiereiland. De handel draaide om drie producten: vis, zout en wijn. Vlissingen en Veere richtten zich op de visexport naar het Zuiden, Amemuiden legde zich toe op de raffinage van zout uit zuidelijke streken en Middelburg fungeerde als stapelplaats van Franse wijnen. Door de Opstand, niet